

TEMES

Cercles. Revista d'Història Cultural 17/2014: 77-100

ISSN: 1139-0158

JOAN ESTELRICH, UN HUMANISTA EN TEMPS CONVULSOS (1932-1936)¹

Sílvia Coll-Vinent
Universitat Ramon Llull

RESUM. L'article pretén explicar la contribució de Joan Estelrich (1896-1958) en la construcció del discurs humanista de l'Europa dels anys trenta, en el context de les plataformes de cooperació intel·lectual d'orientació classicista i conservadora sorgides en el període d'entreguerres en les quals va participar activament. S'hi analitza el vessant humanista d'Estelrich i l'esforç realitzat per reforçar el paper de la petita nació catalana en l'arc mediterrani europeu, a través de la seva aportació als congressos i conferències que van tenir lloc a Nîmes (abril, 1932), Roma (novembre, 1932), Mònaco (novembre, 1935), Marsella (abril, 1936) i Budapest (juny, 1936).

PARAULES CLAU. Joan Estelrich, humanisme, europeisme, mediterranisme, cooperació intel·lectual.

ABSTRACT. This article focuses on Joan Estelrich's contribution to the establishment of a humanistic discourse in early 1930s Europe, in the context of conservative and classically-oriented platforms for intellectual cooperation, which emerged during the interwar period (and in which he was heavily involved). The humanist aspect of Majorcan intellectual Estelrich (1896-1958) is analysed, and more particularly his effort to bring to the fore the Catalan question within the Mediterranean cultural space, through his contribution to a series of conferences and symposia which took place in Nîmes (April 1932), Rome (November 1932), Monaco (November 1935), Marseilles (April 1935), and Budapest (June 1936).

¹ Aquest treball s'inscriu en el projecte de recerca «Traducción, recepción y literatura catalana durante el régimen franquista (1939-1975)» (FF12008-0352), de la Universitat Pompeu Fabra.

KEY WORDS. Joan Estelrich, humanism, Europeism, Mediterraneism, intellectual cooperation.

1. Precedents

Joan Estelrich i Artigues, nascut a Felanitx el 1896 i mort a París el 1958, fou un intel·lectual que va treballar tota la vida al servei de les empreses culturals de Francesc Cambó.² Cambó li va encarregar la direcció de la Fundació Bernat Metge i la promoció d'un seguit d'iniciatives culturals, i Estelrich va actuar ben bé com un secretari executiu doblat de propagandista polític i cultural. En aquest article ens detindrem en la repercussió a l'exterior de la política cultural camboniana, de la qual Estelrich va ser l'agent més actiu. Estelrich ajudà Cambó a organitzar Expansió Catalana, concebuda el 1919 com una operació propagandística per neutralitzar la política interior contrària al projecte catalanista, mitjançant la difusió a l'estranger de les reivindicacions nacionals. L'impacte d'Expansió Catalana es va estendre, a França sobretot, durant els anys de la Dictadura de Primo de Rivera.³ Íntegrament finançada per Cambó, la Fundació Bernat Metge tenia per objectiu la difusió de la cultura clàssica a través de l'edició d'autors grecs i llatins en versió bilingüe.⁴ Però al costat d'aquesta proposta, estrictament filològica, era necessari fer via en la difusió per tal que la represa classicista i l'humanisme imaginat quallés endins i enfora,

² Sobre Joan Estelrich i les relacions amb Cambó, vegeu els estudis de Borja de RIQUER I PERMANYER: *L'últim Cambó (1936-1947). La dreta catalanista davant la guerra civil i el primer franquisme*, Vic, Eumo, 1996; «Francesc Cambó, polític i mecenes noucentista» dins A. MARÍ (ed.), *La imaginació noucentista*, Barcelona, Angle, 2009, pp. 69-88; «Joan Estelrich i Francesc Cambó: les complexes relacions entre intel·lectuals i polítics» dins *Actes de les jornades d'estudi sobre Joan Estelrich*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010, pp. 107-132; Joan Estelrich, de representant catalanista als congressos de nacionalitats europees a delegat franquista a la UNESCO», *L'Avenç*, 368 (maig 2011), pp. 37-43. Vegeu Francesc Cambó, *Memòries (1876-1936)*, Barcelona, Alpha, 1981, p. 360.

³ Sobre Estelrich i l'activitat d'Expansió Catalana, vegeu Montserrat CORRETGER, «El funcionament d'Expansió Catalana (1919-1928) contra la Dictadura» dins *Escriptors, periodistes i crítics. El combat per la novel·la (1924-1936)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, pp. 99-125, i Sílvia COLL-VINENT, «Joan Estelrich i la cultura europea del seu temps» dins *Actes de les jornades d'estudi sobre Joan Estelrich (Palma-Felanitx 17, 18 i 24 d'octubre de 2008)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010, pp. 37-58. Per a un marc més general, vegeu també Josep M. ROIG ROSICH, *La Dictadura de Primo de Rivera. Un assaig de repressió cultural*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992.

⁴ Sobre la Fundació Bernat Metge, vegeu ara Montserrat FRANQUESA GÒDIA, *La Fundació Bernat Metge, una obra de país (1923-1938)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013.

i perquè la col·lecció fos viable comercialment. L'ambició era considerable: situar Catalunya, a través de la cultura clàssica, en el centre de l'Europa occidental, perquè s'entenia que l'humanisme classicista era l'estratègia més adient per prestigiar la cultura d'un país petit però ric en tradició espiritual i passat literari, digna d'incorporar-se a l'Europa que es volia renovada després de l'horror de la guerra. Els clàssics són «les nostres fonts naturals», afirmava Estelrich a l'opuscle de presentació de la Fundació del 1922, contextualitzant que a França es discutia «amb gran passió la reforma de l'ensenyament secundari», i advocant un retorn a les humanitats en la formació general.

Presidia l'obra bernatmetgiana una orientació regeneracionista, és a dir, la convicció que la literatura clàssica havia de servir com a instrument d'educació moral, i aquesta convicció l'agermanava amb l'empresa mare, l'Association Guillaume Budé, de la qual la Fundació s'havia constituït en filial el 1923.⁵ La campanya publicitària de la Bernat Metge no es pot deslligar del context d'entreguerres i de la crisi de valors espirituals posterior a la Primera Guerra Mundial. S'alimenta, doncs, de l'atmosfera cultural procliu a la restauració classicista i a l'humanisme que dominava els cercles acadèmics i universitaris francesos. El delegat general de la Guillaume Budé, Jean Malye, es referia a la importància creixent que havia anat guanyant l'humanisme a França durant els llargs mesos de la guerra, a partir de la necessitat de repensar el passat i de valorar l'antiguitat clàssica, com també de prendre'n consciència fins al punt d'erigir-se en força guiadora.⁶ La campanya d'Estelrich empalma així amb el ressorgiment classicista francès, entès com a imperi estètic i moral d'un esperit d'ordre, harmoniós i mediterrani, el mateix que havia servit de marc ideològic al Noucentisme, amb Eugeni d'Ors com a cap de brot, amb plasmacions, més enllà de la literatura, en l'arquitectura, l'escultura i la pintura, fins a constituir un valor imprescindible en la reconstrucció nacional. És en el marc d'aquesta orientació regeneracionista i patriòtica assumida per Estelrich en el programa de la Bernat Metge que el terme humanisme pren una significació central en la projecció europea de la cultura catalana. Des d'Expansió Catalana, Estelrich havia anat preparant el terreny perquè el projecte catalanista de Cambó i les realitzacions culturals més destacades que comptaven amb el seu mecenatge tin-

⁵ El 1922 Estelrich en sol·licita l'adhesió, que es s'esdevé el 10 de gener de 1923, i Estelrich n'esdevindria membre corresponent. Vegeu FRANQUESA, *op. cit.*, pp. 24-27.

⁶ Jean Malye, «Humanisme 43» dins Association Guillaume Budé, *Lettres d'humanité*, tom II, París, Société Les Belles Lettres, 1943, pp. 201-212.

guessin una bona acollida entre els mitjans periodístics i literaris ultrapirinencs. Una via ben propera i accessible era la felibre i la dels contactes amb la premsa del Midi que donava a conèixer la qüestió catalana a través dels seus corresponents, els quals tot sovint contribuïen amb cròniques en la premsa catalana, i especialment *La Veue de Catalunya*. Ja el 1922, Pierre Rouquette, un dels principals intermediaris, es feia ampli ressò de la renaixença de l'humanisme a Catalunya, tot agermanant aquesta nova era clàssica que s'hi anunciava amb la que ja es vivia a França i a altres nacions cultes. Després de citar Maurras, cap d'escola dels classicistes mediterrànies, reblava l'article amb aquestes paraules: «La civilisation née aux bords de la Méditerranée y sera sauvée une fois encore par les mêmes vertus raisonnables qui l'ont autrefois engendrée».⁷

La intenció de Cambó i Estelrich era sobretot arribar als mitjans nacionals gals i a les plataformes acadèmiques parisenques per tal que el projecte catalanista, sempre vinculat a la restauració clàssica i humanística, adquirís una difusió més àmplia, de manera que situés Catalunya en el mapa cultural de l'Europa d'entreguerres. És així com als tres anys d'existència de la Fundació Bernat Metge, Estelrich la presentava a la Sorbona com una empresa d'èxit, amb 20 volums ja publicats, 1.500 abonats a les diverses col·leccions, i un tiratge de més de 3.000 exemplars per als primers volums, i amb una recepció entusiàstica gràcies a un programa atractiu. Val a dir que aquesta presentació es feia en un moment àlgid de la història de la Fundació, coincidint amb un augment espectacular de subscriptors.⁸ Amb to eufòric, Estelrich resumia així la missió de l'obra de Cambó: «En Catalogne et à notre époque notre oeuvre ne pouvait point être seulement un jeu de l'esprit, un passe-temps plus ou moins

⁷ «L'Humanisme catalan et la Fondation Bernat Metge», *La Provence Latine*, 9, 15 octubre 1922, pp. 290-297. Vegeu també «Le Carnet des Lettres et des Arts catalans – L'Humanisme. Une traduction de Montaigne» (breu sense datar arran de la publicació dels assaigs a la Catalònia), on afirma: «Au XV^e siècle, déjà la culture française était pour la catalane un modèle et une source de documentation. De notre temps, elle a fortement influé sur l'orientation intellectuelle de la Catalogne par ses manifestations littéraires ou scientifiques les plus modernes. Il est beau, il est bon que l'âge d'or de nos Lettres nationales participe également à la formation de cette dernière époque de la renaissance catalane que ses précurseurs mettent sous le signe de l'humanisme». Hi tornaria a «Lettres catalanes: L'Humanisme» (signat amb el pseudònim Pierre-Jean Roudin), *Marseille-Matin*, 26 juliol 1931. Sobre Pierre Rouquette, vegeu «L'aide des occitans aux intellectuels catalans et leur accueil en exil (1939-1943)» dins J. CANAL, A. CHARLON i PH. PIGENET (dir.), *Les Exils catalans en France*, París, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2005, pp. 167-182. Des de *La Provence Latine* s'anuncia la publicació de *Les Valeurs de la poésie catalane*, de Joaquim Folguera, que finalment no va sortir a la llum.

⁸ Vegeu FRANQUESA, *op. cit.*, p. 74.

agréable. Elle devra précisément traduire nos préoccupations les plus ardentes, nos croyances les plus élevées. Nous partions tous de cette conviction qu'il n'était possible de reconstituer une patrie que sur des valeurs intellectuelles et morales».⁹

Estelrich i Cambó emulaven obertament els objectius d'extensió de la restauració clàssica que perseguia l'Associació Guillaume Budé. La convicció que la cultura clàssica, font de virtuts d'ordre, equilibri i mesura, havia de fer un bé a Catalunya, afirmada per Cambó en l'acte de presentació de la Bernat Metge a l'hotel Ritz l'abril del 1923, s'adeia perfectament amb el discurs dels savis de la Budé, que comptava amb el suport de bona part de l'elit intel·lectual i universitària, de l'Académie Française, d'un nombre important de periodistes i crítics literaris de mitjans conservadors (el diari vespertí *Le Temps*, per exemple), i de les classes dirigents. La missió de la Fundació, pensava Cambó, «no ha d'ésser tan sols la d'incorporar els clàssics grecs i llatins a la llengua i a la cultura catalanes [...] ha de servir per crear una generació d'humanistes».¹⁰ Aquesta extensió, o vulgarització si es vol, de l'empresa tenia caràcter programàtic, i era tasca d'Estelrich garantir-ne la implantació: fer de la restauració clàssica una necessitat, fer creure al públic culte català que «els calien els clàssics».¹¹ En la conferència esmentada, distanciant-se de l'erudició filològica, Estelrich insistia en el desig d'arribar a un públic com més nombrós millor:

⁹ «La Fundació Bernat Metge». Discurs de recepció per part de l'École des Hautes Études, secció dels Études Latins, a la Sorbona (amfiteatre Gaston Paris), el 13 de novembre de 1926, llegit per Estelrich davant d'un centenar de persones (professors, acadèmics, membres de l'Institut, lingüistes, llatínistes, medievalistes i romanistes, i un bon aplec d'estudiants), presentat pel professor Marouzeau, secretari de la Société des Études Latines. Text mecanografiat de 26 pàgines. Fons Joan Estelrich de la Biblioteca de Catalunya. Al fragment reproduït, on diu «Elle devra précisément traduire» hi diu, ratllat, «Par force il devai t signifier», i on diu «intellectuelles et morales» hi figura ratllat «intensement spirituelles et actives». Fons Joan Estelrich de la Biblioteca de Catalunya. Se'n conserva també el manuscrit a mà (46 quartilles). Sobre el ressò de la conferència, vegeu Pere GUILANYÀ, «Vida catalana a París. Joan Estelrich a la Sorbona», *La Veu de Catalunya*, 18 novembre 1926; Domènec DE BELLMUNT, «Joan Estelrich a la Sorbona» (font desconeguda), 19 novembre 1926; Alfons MASERAS, «Crònica de París. La lliçó de joventut», 17 novembre 1926; «Mallorquines que triunfan. Joan Estelrich en la Sorbona» (font desconeguda; sense data ni signatura).

¹⁰ «Paraules de Cambó» (Del discurs als col·laboradors en el I àpat de la Fundació, 11 abril 1923) dins *Fundació Bernat Metge*, Barcelona, Catalònia, p. 3.

¹¹ Eduard VALENTÍ FIOL, *Els clàssics i la literatura catalana moderna*, Barcelona, Curial, 1973, pp. 79-80.

[...] la seule adhésion d'une élite n'aurait pu nous satisfaire. Nous ne voulions pas non plus offrir simplement un luxe à la vanité ni réaliser une culture artificielle du patriotisme; notre désir était de faire une démonstration qui touchât le grand public, une modeste production de la science philologique renaissante en Catalogne, sans cet appareil scientifique ni ces monuments d'érudition qu'il ne nous est possible de produire encore et qui pourraient effaroucher notre public.¹²

En la campanya d'internacionalització de la qüestió catalana que portaren a terme Cambó i Estelrich hi ha un factor decisiu que va contribuir a l'èxit entre determinats cercles de la intel·lectualitat francesa i europea: la potència de Barcelona com a capital cultural. Hi convidaven escriptors, periodistes i intel·lectuals francesos perquè després del seu pas per la ciutat informessin al país veí de la realitat cultural catalana, de l'existència d'unes institucions consolidades (Institut d'Estudis Catalans, museus, biblioteques) i d'una literatura pròpia.¹³ Si en la primera meitat dels anys vint vingueren, per exemple, Jules Romains i Valéry Larbaud, el 1929 fou Marcel Brion qui, com a col·laborador dels *Cahiers du Sud* i humanista de Marsella, donà testimoni de l'europeisme català consolidat en el mapa intel·lectual europeu en el primer número de la *Revue de Catalogne*, plataforma que també rebia el mecenatge de Cambó.¹⁴ Barcelona esdevenia als ulls d'aquests intel·lectuals francesos una ciutat integrada en el circuit de capitals culturals europees, una mena de París del Sud, el París del Mediterrani, amb un prestigi ben consolidat gràcies a l'exposició internacional que va tenir lloc del maig del 1929 al gener del 1930.¹⁵ Aquesta circumstància va ser sens dubte un element aprofitat en l'estratègia de projecció exterior de Cambó i Estelrich. La ciutat i la seva vitalitat cultural figura, per

¹² *Ibid.*, p. 14.

¹³ Vegeu SÍLVIA COLL-VINENT, «Joan Estelrich i la cultura europea del seu temps» dins *Actes de les jornades d'estudi sobre Joan Estelrich (Palma-Felanitx, 17, 18 i 24 d'octubre de 2008)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010, pp. 37-58.

¹⁴ Marcel BRION, «La Catalogne et l'Europe», *Revue de Catalogne*, núm. 1, març 1929, pp. 36-39. Vegeu SÍLVIA COLL-VINENT, «Joan Estelrich i la cultura europea del seu temps» dins *Actes, op. cit.*, 2010, pp. 37-58. Brion va ser corresponsal a *Mirador*, entre 1930 i 1932. La correspondència entre Brion i Estelrich consta de dues cartes (des de Marsella, 18 novembre i 26 de desembre 1927, 25 novembre 1928) i dues cartes d'Estelrich (agraïnt-li la tramesa de l'assaig de Gobineau, el 23 de gener de 1928; i el de Rudyard Kipling, el 15 de novembre de 1929).

¹⁵ Per al paper de Barcelona com a capital mediterrània, vegeu Enric UCÉLAY DA CAL, «Introducció: la crisi de la postguerra» dins Pere GABRIEL (dir.), *Història de la cultura catalana*, 8: *Primeres avantguardes 1918-1930*, Barcelona, Edicions 62, 1997, pp. 31-80 (particularment, pp. 52-62).

exemple, en lloc prominent al *Comoedia* de París, un dels diaris culturals més llegits —i un dels models del nostre *Mirador*— a través de les cròniques que sota la rúbrica «Lettre de Barcelone» publica Alfons Maseras.¹⁶ La fotografia que reproduïm, publicada a primera plana, n'és una il·lustració ben palpable.¹⁷

¹⁶ Vegeu Montserrat CORRETGER, *Alfons Maseras: intel·lectual d'acció i literat (Biografia. Obra periodística. Traduccions)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, pp. 231, 241-242. El redactor en cap de *Comoedia* era Gabriel Boissy (1879-1949), publicista i crític teatral, organitzador de les festes dramàtiques d'Orange, de les representacions de teatre antic a Béziers i de la flama sota l'Arc de triomf a la tomba del soldat desconegut, i autor, entre d'altres, de *Stances du mortel sourire* (1930), traduïdes al català per Alfons Maseras (Publicacions de la Revista, 1931; vegeu CORRETGER, *Alfons Maseras, op. cit.*, p. 160) i *Pensées choisies des rois de France* (1920). Instal·lat a Biot, va donar la biblioteca i l'arxiu personal a la Ville d'Aix el 1948, dipositat ara a la Bibliothèque Méjanès. Per una carta de Jean Malys a Boissy ens assabentem d'una trobada de Boissy amb membres de la *Revue de Catalogne* (check data). Al fons Boissy es conserva una carta d'Alfons Maseras escrita des de l'Ateneu Barcelonès (21 juny [1931]), reclamant la publicació de dos articles relacionats amb un curs universitari i un altre a propòsit de la mort de Rusiñol (i proposant de redreçar el darrer article a la *Revue Bleue*, vist que ja se n'havia publicat un altre sobre el pintor). De Joan Estelrich hi ha una postal, del 2 d'abril de 1928, i tres cartes: del 7 d'abril de 1930 (excusant-se de no poder fer el viatge amb ell a Grècia), i dues de relacionades amb la tasca de propagandista del règim franquista, del 22 de maig de 1937 (tramesa d'un prospecte sobre «La Justice du Fronte Populaire en Espagne») i del 12 d'agost de 1937 (tramesa de *La Persecution religieuse en Espagne*), i un exemplar del llibre d'Estelrich *Vivès 1492-1540* (catàleg de l'exposició organitzada per Estelrich a la Bibliothèque Nationale de France), amb aquesta dedicatòria: «À Gabriel Boissy, humaniste d'action, en souvenir de nos journées helléniques». De la correspondència amb Keyserling, hi ha una carta de Keyserling (febrer 1931) demanant-li una nota editorial sobre les seves conferències a París (9, 11 i 13 de març de 1931), i una de l'editor de Stock, Delamain (13 març 1934), demanant a Boissy que divulgui als seus lectors la notícia que li arribava de Barcelona que el comte Keyserling havia estat impedit per la direcció del Reich de viatjar a Espanya a fer una sèrie de conferències. També hi ha dipositat al fons Boissy un exemplar de *Les Dictatures* (París: Félix Alcan, 1930), de Francesc Cambó, amb una targeta amb l'adreça de Via Layetana, 30 enganxada a la portada. Agraïxo l'atenció generosa de Philippe Ferrand, conservador responsable de la secció de Patrimoni de la Bibliothèque Méjanès.

¹⁷ *Comoedia*, 10 agost 1929, p. 1. Al peu de foto llegim: «Une vue de l'avenue Marie-Christine à l'Exposition de Barcelone. Voici un des plus curieux aspects de l'Exposition de Barcelone. Cette avenue, ouverte dans l'axe et au pied du Palais National, continue les grandes artères de Barcelone. Traversant de vastes jardins fleuris, animés de fontaines et de jets d'eau, elle est bordée de pylônes en verre qui, le soir, font au promeneur un magique cortège d'illuminations». En relació amb l'exposició, s'hi publiquen, des de març de 1929, «A la veille de l'Exposition internationale», 24 març 1929, p. 3 (amb fotografia del Palau Nacional de Barcelona); «Les sottos pudeurs. Querelles à Barcelone sur une statue de Clarà», 5 juny 1929; «Une visite au Village espagnol», 10 juliol 1929; «Les Congrès de l'Exposition», 25 octubre 1929, p. 3; i el breu «L'Art à Barcelone», 7 novembre 1929, p. 1 (vegeu CORRETGER, *op. cit.*, p. 241, n. 97; sobre les relacions entre Maseras i Estelrich, en relació amb les empreses culturals de Cambó i les missions culturals a França, i a l'Institut Internacional de Cooperació Intel·lectual de la Societat de Nacions, vegeu, del mateix llibre, pp. 133-144, 154.).



Primera plana del periòdic cultural parisenc *Comoedia*, 10 agost 1929.

Encetada la dècada dels anys trenta, Estelrich es troba en una posició privilegiada per fer lluir els resultats aconseguits amb el programa bernatmetgès. A pesar de les discontinuïtats, que s'expliquen per una intensa vida política interna des que va ser escollit el 1933 diputat a Corts, és un període intens en la projecció de l'estratègia cultural humanista, que va trobar un ressò europeu gens menyspreable en les plataformes de cooperació intel·lectual sorgides o potenciades en el marc de la Societat de Nacions, en les quals Estelrich va participar.¹⁸

2. Nîmes (abril 1932): clàssics i vulgarització

El primer Congrés de l'Association Guillaume Budé va tenir lloc a Nîmes, organitzat entre el 30 de març i el 2 d'abril de 1932. Estelrich hi va assistir com a director de la Fundació Bernat Metge, que hi era representada juntament amb la Universitat de Barcelona i l'Institut d'Estudis Catalans.¹⁹ Es tractava del

¹⁸ Sobre l'activitat paradiplomàtica d'Estelrich en el marc de la Societat de Nacions, vegeu Xose Manoel NÚÑEZ-SEIXAS, *Internacionalitzar Catalunya. El catalanisme polític i la qüestió de les minories nacionals a Europa (1914-1936)*, Catarroja, Afers, 2010.

¹⁹ L'Association Guillaume Budé era presidida per Maurice Croiset; vicepresidents: A. Puech i A. Meillet; secretari general: Paul Mazon; secretaris adjunts: L. Bodin i A. Ernout; tresorers: A. Martin i J. Vendryes; delegat general: Jean Malye. El Consell d'Administració estava format per: MM. Audollent, Bernès, Bidez, Bornecque, Cagnat, Cain, Carcopino, Chatelain, Cumont, Dalmayda,

primer gran congrés de l'Associació que es duia a terme, amb a l'objectiu primordial de difondre l'humanisme i estendre la consciència del rol que l'Associació tenia en la societat. Per això la tria de la ciutat de Nîmes com a seu de la trobada no era un atzar. «Nulle part la tradition antique —afirmava el vicepresident A. Puech— n'est plus visible aux yeux que dans la cité des Arènes, de la Maison carrée, de la Fontaine [...] Si, pour renforcer notre amour de l'Antiquité et resserrer nos liens avec la culture gréco-latine, nous sommes venus à Nîmes, c'est que l'on y puise directement la connaissance de l'Occident méditerranéen».²⁰

El congrés s'estructurava en cinc seccions: filologia, art i arqueologia, relacions científiques internacionals, ensenyament i humanisme.²¹ Hi van partici-

Des-Rousseaux, Diehl, Diès, Durand, Fabia, Faral, Foucher, Gilson, Glotz, Holleaux, Jouguet, Jullian, Sir F. G. Kenyon, MM. De Labriolle, Laurand, Legrand, Marouzeau, Navarre, Nicolau d'Olwer, Omont, Radet, Romain, Salomon, Reinach, West, Zieliński. El Consell del Congrés estava format per un president d'honor, Gaston Doumergue (expresident de la República), el president Aimé Puech (professor a la Sorbona), el secretari general, Louis Bodin (Facultat de Lletres de Dijon) i el director de serveis administratius, Jean Malys (ànima organitzadora del Congrés). Entre les institucions i societats representades al Congrés figuren l'Académie Française, Universitats de París, Ais-Marsella, Montpellier, Instituts catòlics de París i de Toulouse, Société des Études latines, Société archéologique du Midi, l'Académie latine, la Ligue des Humanités, les universitats Lliure de Brussel·les, Ginebra, Fribourg, Lausanne, Cambridge, Harvard, Columbia, Washington, la National University of Ireland, la Classical Association, el Ministerio dell'Educazione Nazionale, l'Accademia dei Lincei, la Universitat de Roma i la Pontificia Università Gregoriana, l'ambaixada de Grècia a França, les universitats de Varsòvia, Bucarest, Zagreb i Barcelona, la Fundació Bernat Metge i l'Institut d'Estudis Catalans. Vegeu *Association Guillaume Budé. Congrès de Nîmes (30 mars – 2 avril 1932). Actes du Congrès*, París, Les Belles Lettres, 1932. L'exemplar consultat, de la Biblioteca Nacional de Madrid, conté a la portada, a llapis, el nom d'ESTELRICH.

²⁰ *Actes, op. cit.*, pp. 22-23.

²¹ Els treballs presentats a la secció filològica són: «Éditions des textes classiques. Théories et méthodes» (A. Dain); «Philologie et Linguistique» (Chantraine). Els de la secció d'art i arqueologia, dins la subsecció «Gallia Graeca», «Sites gallo-grecs du Languedoc méditerranéen» (R. Demangel); i les comunicacions «Les monnaies gallo-grecques de la Narbonnaise», «Céramique antique en Camargue»; dins de la de «Gallia Romana», «Les survivances locales et les influences orientales dans les cutes et l'art à Vésonne», «L'archéologie romaine en Grande-Bretagne» i «Fouilles à Orange». Els de la secció de relacions científiques internacionals: «Recherche d'une entente pour uniformiser l'emploi des signes critiques et la rédaction de l'apparat dans les éditions savantes de textes grecs et latins» (J. Bidez); «Le problème de la bibliographie et de la documentation» (a càrrec de Marouzeau, professor a la Sorbona, que va fundar a aquest efecte la Societat de bibliografia clàssica, seu de l'Associació Guillaume Budé. Es tractava d'una de les àrees que demanava una col·laboració més decidida, i que aconsegueix d'interessar l'Institut Internacional de Cooperació Intel·lectual, que decideix atorgar una subvenció a aquest efecte a la Guillaume Budé i la Societat des Belles Lettres); i la peça annexa «Uniformisation des references». En la secció

par uns 600 assistents, principalment acadèmics, universitaris, membres de societats clàssiques i estudiants de clàssiques.²² El paper que hi va fer Estelrich va ser molt discret, si jutgem per les Actes: no deixa traça en cap dels debats que segueixen les sessions, ni tan sols en la secció consagrada a l'humanisme; només pren la paraula com a director de la Fundació Bernat Metge per saludar l'Associació durant la sessió de clausura, després de la darrera conferència.²³ Una especial rellevància adquireix la secció d'Humanisme, per la presència de Paul Valéry —defensor abrandat de la vitalitat permanent de l'antiguitat greco-latina—, i el suport de retruc de la Societat de Nacions i del seu Comitè Permanent de les Lletres i de les Arts, per al qual el nou humanisme ofería un camp d'acció que posava a prova la cooperació intel·lectual en la cultura europea i occidental en general. Ens interessa fixar-nos en les accepcions del terme humanisme que s'hi discuteixen, per l'afinitat que mantenen —no totes, però sí una bona part— amb els posicionaments defensats per Estelrich en la seva tasca com a impulsor de la Bernat Metge i en la seva carrera d'humanista. Així, tenim la definició de l'humanisme com l'estudi desinteressat per les lletres mogut per un ideal de cultura i de perfeccionament humanístic, i l'elogi del geni llatí com a virtut civilitzadora i com a base del progrés de la humanitat (L. Bertrand);²⁴ els principis d'ordre i raó, i d'arrelament a la terra, com a base del classicisme hel·lènic (P. Valéry);²⁵ l'accepció d'un humanisme com a agent de

d'ensenyament, «La formació humanista dels mestres d'ensenyament secundari» (Maurice La-croix).

²² Vegeu «Cronique du Congrès», dins *Actes*, *op. cit.*, p. 29. Les conferències principals són a càrrec de L. Bertrand (sobre humanisme), Jérôme Carcopino (sobre el llegat gal·loromà), i Paul Valéry, en la sessió de clausura (sobre «Hellas et nous»).

²³ «Cronique du Congrès» dins *Actes*, *op. cit.*, p. 29. Sobre el ressò en la premsa catalana: «El congrés humanista de Nîmes», *La Veu de Catalunya*, 7 abril 1932 (destaca l'èxit de la vetllada i del discurs d'Estelrich sobre les realitzacions de la Bernat Metge i l'afinitat amb la Budé); «El Congrés humanista de Nîmes: un nou èxit de Joan Estelrich», *Baix Empordà*, 9 abril 1932; «El Congreso humanista de Nîmes» (a propòsit de la publicació de les Actes), *Diario de Barcelona*, 16 novembre 1932. Al fons Estelrich de la Biblioteca de Catalunya també es conserven retalls de premsa sobre el Congrés publicats a *L'Éclair* (1 abril 1932).

²⁴ *Ibid.*, p. 118.

²⁵ Valéry compara els temples grecs amb les catedrals de l'Edat Mitjana: «Celles-ci attirent l'âme en haut; au spectacle de celles-là, l'oeil, parvenu au faite, sait qu'il peut descendre» (*Actes*, *op. cit.*, p. 30). No lliura el text de la conferència, que és reportada, com la resta, dins les Actes. Contemporània a aquesta intervenció és la seva conferència «La politique de l'esprit, notre souverain bien» (16 novembre 1932), que reprèn el cèlebre assaig «La Crise de l'esprit» de 1919 («Nous autres, civilisations, nous savons maintenant que nous sommes mortelles»), reafirmant-se en una visió pessimista del caos present, i clamant per una reacció de l'espirit, entès aquest com una «puissance de

vida espiritual i com a base d'una ètica nova orientada cap al desenvolupament integral de l'home, oposat a determinades formes ascètiques de l'ètica cristiana, sumat a la convicció que cap cultura posterior no supera la perfecció de la civilització hel·lènica (E. Leroux);²⁶ les possibilitats de l'humanisme en temps moderns, presentat com un ideal inconciliable amb el cristianisme perquè repudia tot dogmatisme i tota transcendència (R. Fernández); les relacions entre humanisme modern i humanisme clàssic; l'humanisme en l'art i la literatura contemporànies, amb especial referència a Paul Valéry i André Gide, i el deute amb Goethe i Montaigne, mestres en humanisme (Louis Gillet); els aspectes formals i estètics de l'humanisme, i el lloc que ocupa l'humanisme dins el periodisme (en detriment de la poesia i la novel·la), resumits per Albert Thibaudet;²⁷ l'humanisme provençal també hi ocupa una de les sessions (E. Ripert), i segons la crònica rep aplaudiments calorosos.²⁸ Era també missió de la Budé fomentar la causa de la cultura clàssica arreu d'Europa, i impulsar la cooperació de totes les organitzacions que perseguien finalitats anàlogues. Aquí la Bernat Metge, com a societat filial petita, amb dificultats per tirar endavant les edicions, es podria haver sumat al suggeriment que fan alguns congressistes —una demanda anònima, no sabem per tant fins a quin punt Estelrich s'hi implicà— per reunir fons de llançament (subscripció, campanya publicitària a través dels mitjans de la Budé) a favor de la publicació d'unes obres determinades, o per beneficiar-se de patronatges concedits per personalitats o societats amigues.²⁹

No podem oblidar, finalment, la dimensió turística que envoltava el Congrés —amb excursions a Malhana, la casa de Mistral, i visites als monuments romans de Nimes i Arles—, ni tampoc la recepció a la premsa, que fou especialment atesa per reforçar la projecció de l'Associació.³⁰ Com s'afirma en la conclusió de les Actes, la Budé va ser pionera a crear la fórmula de turisme científic i literari —d'interès arqueològic, històric i artístic— a França, Grècia, Itàlia, el Mediterrani i a tot Europa, perquè, com afirmava el seu delegat general, Jean Malye, tenia ben assumida l'obra de vulgarització, sense que això en

transformation dont la tendance est d'altérer les conditions initiales et animales de l'espèce et qu'il es parvenu à se construire ainsi tout un monde fort différent du monde primitif donné»: dins *Variété III* (1936), París, Gallimard, 2002, pp. 195-231.

²⁶ *Actes, op. cit.*, pp. 261-264.

²⁷ *Ibid.*, pp. 283-284; 318-320.

²⁸ *Ibid.*, pp. 297, 316-318.

²⁹ *Ibid.*, pp. 337-338.

³⁰ Concretament al diari conservador *Le Temps*, a través dels resums d'Hippolyte Parigot.

rebaixés el valor científic, per fer realitat viva l'actualització dels clàssics.³¹ Aquest camp de vulgarització del món clàssic té el seu parangó en la tasca que fa Estelrich a Catalunya, com a impulsor de la Festa de l'Arc de Berà que ja havia organitzat uns anys abans a Tarragona (juliol del 1927), per exemple, o en les conferències del Conferentia Club, una altra institució amb el mecenatge de Cambó i de la qual Estelrich era secretari, per on van desfilar reputats humanistes europeus.³² El Congrés de Nimes avalava l'edifici cambonià d'interpretació clàssica de la vida moderna, i Estelrich no podia deixar de referir-s'hi en el brindis ofert en l'homenatge a Carles Riba, que va tenir lloc just al cap de deu dies que s'hagués clausurat el Congrés.³³

3. Roma (novembre 1932): europeisme des de la petita nació

El 1932 és un any de congressos. A banda del de Nimes, Estelrich també assisteix al Congrés Europeu de Basilea (març), a la Conferència de la Unió Interparlamentària que té lloc a Ginebra (juliol), al Congrés Paneuropeu de Viena (octubre), i al Segon Convegno Volta (novembre), l'únic que ha deixat presència impresa gràcies al volum de les actes publicades l'any següent.³⁴ Organitzat a Roma per la Reale Accademia d'Italia (Classe delle Scienze Morali e Storiche), sota el mecenatge de la Fondazione Alessandro Volta, l'objectiu d'aquesta trobada era analitzar històricament i políticament el període entre la Primera Guerra Mundial i la crisi econòmica, amb una atenció particular a la cultura eu-

³¹ *Ibid.*, pp. 338, 342.

³² Fundat el 1929, patrocinat per Francesc Cambó, presidit per Isabel Llorach (i com a vicepresident, el vescomte de Güell). Amb el propòsit de culturitzar l'alta societat barcelonina, acollí conferències de Hermann Keyserling, Paul Valéry, André Maurois, José Ortega y Gasset, Pedro Salinas, Ramón Gómez de la Serna, Karl Vossler i Tadeusz Zieliński, entre d'altres. Així és com Estelrich definia l'empresa: «És un daler humanista. Hi ha, en el món modern, per reacció contra l'especialització intensiva, l'estat d'ànim favorable a l'eclosió d'un novell humanisme [...] En una atmosfera mundana, en un ambient d'elegàncies femenines, de perfums, i àdhuc, si voleu, de banalitat, el nostre Conferentia Club realitza, doncs, una tasca humanista [...] el nostre Club ha cooperat a la tasca de fer conèixer, entre l'élite internacional, la nostra cultura i la nostra societat [...] Per a aquesta *élite* internacional, la nostra Barcelona comptarà com una capital de l'esperit, com una ciutat de cultura; i serà alguna cosa més que la ciutat insurgent, la vella ciutat de les bombes protestatàries»: «Prefaci» dins *Conferentia Club*, vol. I, Conferències de l'any 1929, Barcelona, 1931.

³³ «De l'homenatge a Carles Riba. El brindis de Joan Estelrich», *La Veu de Catalunya*, 13 abril 1932.

³⁴ Vegeu Manuel JORBA, «Cronologia» dins Joan Estelrich, *Dietaris*, ed. M. Jorba, Barcelona, Quaderns Crema, 2013, p. 601. Sobre el paneuropeisme d'Estelrich, vegeu «Un plan para la salvación de Europa: Coudenhove-Kalergi» dins Joan ESTELRICH, *Las profecías se cumplen*, Barcelona, Montaner y Simón, 1948, pp. 293-304.

ropea occidental.³⁵ Tenia, per tant, un accent cultural i històric més que no pas polític. Tanmateix, no entrarem en la valoració del Congrés, sinó que ens cenyirem estrictament a resumir la conferència que hi fa Estelrich en defensa d'una Europa de les nacions petites.

La conferència, redactada en castellà, es divideix en quatre seccions. En la primera, «La idea y el hecho de Europa», defineix Europa com un producte històric, com una tradició cultural, la qual segons ell és l'única força unitària de caràcter positiu amb què compten els europeus per conciliar-se. Les característiques d'aquesta civilització —sempre segons Estelrich— són l'element hel·lènic, primordial i bàsic com a principi espiritual; l'element romà, organitzador, políticament i socialment; l'element cristià, inesgotable principi idealista; l'element renaixentista; i altres elements d'evolució cultural com el Roman-

³⁵ «Algunas reflexiones sobre el tema europeo». Estrato dagli *Atti del II Convegno della «Fondazione Alessandro Volta»*. Tema: L'Europa, Roma, 14-20 novembre 1932, Roma, Reale Accademia d'Italia, 1933. Fons Joan Estelrich de la Biblioteca de Catalunya. La sessió inaugural comptava amb la presència, entre d'altres, de l'industrial Guglielmo Marconi, Benito Mussolini, el governador de Roma i el president del Senat. Es van enviar invitacions a Austen Chamberlain, J. M. Keynes, Rudyard Kipling, Lloyd George, Salvador de Madariaga i Alberto Pirelli, els quals van excusar l'assistència. S'hi van convidar, però no van donar resposta, Paul Valéry, Winston Churchill i Giovanni Gentile. En un raport commemoratiu s'afirma que el Convegno Volta del 1932 fou l'únic a tractar el tema d'Europa durant el feixisme, i respecte a l'ideal d'una unitat política d'Europa i la necessitat de la unió federal (i la insuficiència de la Societat de Nacions per garantir la pau), es recorda que «soprattutto gli spagnoli García Morente e Sánchez Albornoz, i quali, richiamandosi esplicitamente ed implicitamente a Ortega y Gasset, ne sostenevano la necessità, anche se, sempre da uno spagnolo, Giménez Caballero, veniva il più ridicolo, forse, elogio al fascismo. La contraddittorietà che si rileva negli interventi dei rappresentanti spagnoli deriva dallo stato di grande incertezza dopo il periodo di dittatura del generale Miguel Primo de Rivera (1923-30): il nuovo governo di Alcalá Zamora era intento ad eseguire una profonda svolta politica, sociale e religiosa alla quale si opponeva sia l'estrema sinistra che l'estrema destra (la quale avrebbe portato quattro anni dopo il dittatore Franco al potere)»: E. P., «Europa: guerra e pace. Roma 1932: il Convegno Volta o dell'ambiguità», *Comuni d'Europa* (òrgan mensual de l'AICCE, associació unitària de municipis, províncies i regions), desembre 1983, p. 25. Per a més informació sobre els continguts i els participants, vegeu http://www.lincci-celebrazioni.it/volta/i2conv_volta.html. La intervenció d'Estelrich va provocar la irritació d'Ernesto Giménez Caballero, com ha explicat Enric UCELAY DA CAL, «Vanguardia, fascismo y la interacción entre nacionalismo español y catalán: el proyecto catalán de Ernesto Giménez Caballero y algunas ideas corrientes en círculos intelectuales de Barcelona, 1927-1933» dins G. Beramendi, R. Máiz (comps.), *Los nacionalismos en la España de la II República*, Madrid, Siglo XXI, 1991, pp. 39-95 (p. 71). Sobre Estelrich i el feixisme, vegeu M. PÉREZ NESPEREIRA, «Les amistats perilloses. Cambó, Estelrich i el feixisme italià», *Afers*, núm. 62/63 (2009), pp. 279-288, i Giovanni C. CATTINI, «Joan Estelrich i l'Expansió Catalana. La traducció de Prat de la Riba i Cambó en la Itàlia feixista», *Cercles. Revista d'història cultural*, núm. 12, gener 2009, pp. 75-89

ticisme, o l'Encyclopédie. Ramon Llull és vist per ell com el perfecte europeu. Al seu parer, la idea d'Europa es troba representada en el Renaixement i en Montaigne, Stendhal i Goethe. La conciliació europea —insisteix—, cal trobar-la en la diversitat. En la segona secció, «La crisi europea», explica la idea de decadència des de Burckhardt, una idea que ha fet progrés sobretot en l'Europa central; comenta la pèrdua de prestigi i de poder polític després de la guerra, i el descontentament entre els pobles; la imposició i el predomini de «la vulgaritat» (amb referència a l'assaig d'Ortega y Gasset, *La rebelión de las masas*) i la pèrdua de personalitats en el món de la cultura després de la Gran Guerra.

En «Las naciones y Europa», la tercera secció, fa referència a Paul Valéry per il·lustrar l'abisme entre la civilització europea i la política interior, de guerra contínua, intestina i civil. Hi defensa el criteri de varietat a l'hora de definir el caràcter i l'esperit dels pobles, que necessiten protecció i acords federalistes o supranacionals per respectar la diversitat nacional i la vitalitat dels pobles i nacions. Defineix la idea de pàtria com a sentiment col·lectiu d'un nucli nacional diferenciat, i comenta les virtuts creatives que comporta la idea de nació i la necessitat de suprimir obstacles morals i prejudicis entre els pobles. Segons Estelrich, la reconstitució europea passa tant per les nacions com pels estats:

Las Naciones, en conclusión, son el elemento vital, duradero, creador, formador y continuador de la cultura europea. Los Estados —así nos lo enseña la historia— cambian mucho más a menudo su extensión, su ser, su valor.

Hoy mismo, la idea europea es mucho más consciente en muchas pequeñas Naciones que en los grandes Estados.³⁶

Aquesta defensa europeïsta de la nació reposava sobre la cultura. Europa tenia un rol important a jugar, perquè el ressorgiment de les nacionalitats era, sempre d'acord amb Estelrich, un fet a favor de la vitalitat interna europea, en oposició a la «civilització uniforme» dels Estats Units. Aquesta comparativa entre la vella Europa i els nous Estats Units era sens dubte un dels temes que batgaven en el rerefons del Convegno. L'Europa de les Nacions havia de protegir la varietat i les essències originals de cada nació, perquè només així una Europa seria possible. En la darrera secció, «Tarea de selecciones», l'intel·lectual mallorquí al·ludeix a la responsabilitat dels governants, a les aris-

³⁶ *Ibid.*, p. 13.

toçràcies de l'ideal i de la responsabilitat conductora. Reduïda la seva concepció a la cultura —«Cooperación en el campo cultural. En el fondo todo es problema de cultura»—³⁷ defensa el govern d'unes minories dirigents (enfront de la «irresponsabilidad difusa de la plebe»), ben preparades intel·lectualment i culturalment.

Algunes de les afirmacions del discurs d'Estelrich no desentonen gens al costat de les reflexions de Valéry sobre la crisi de l'esperit (1919), o sobre la política de l'esperit (1932), ni tampoc al costat de les meditacions europeïstes de Gide.³⁸ Salvar Europa i les essències de la seva civilització grecollatina eren ideals compartits per Valéry, Cambó, Estelrich i els humanistes de la Budé. L'aportació d'Estelrich al Convegno Volta desenvolupa un matís essencial en el discurs dels humanistes dels anys trenta, que ja era viu en el diàleg intel·lectual durant els anys de la Gran Guerra Europea: la reconstrucció de la vella Europa havia de passar per la cultura, i aquesta cultura europea prenia fonament en els particularismes de cada nació, en la riquesa i la diversitat de les nacions que la integren.³⁹

4. Mònaco (novembre del 1935): humanisme mediterrani

La civilització mediterrània és el nou mot d'ordre de la intel·lectualitat conservadora europeïsta. Des de la primera plana del *Comœdia*, Gabriel Boissy sancionava amb un article programàtic la fórmula governamental de «renovació francesa» lligada al destí de la civilització mediterrània —fent referència a les «forces tel·lúriques» del comte Keyserling i als debats sobre el futur de l'esperit europeu, i posant com a exemples esclatants els de Foch, Mussolini i

³⁷ *Ibid.*, p. 17.

³⁸ A tots dos autors Estelrich els va dedicar capítols específics, «Paul Valéry contra la història» i «André Gide, o la psicología aspirando a moral» (Gide com a síntesi europea és un dels epígrafs del capítol) dins *Las profecías se cumplen*, op. cit., pp. 133-144 i 145-155, respectivament.

³⁹ Vegeu la defensa d'André GIDE, el qual tot discrepant de l'amic i crític anglès Edmund Gosse, a propòsit d'un article publicat a la *Revue des deux mondes* sobre les relacions intel·lectuals anglo-franceses, afirma: «Il ne s'est jamais agi de «littérature européenne», ainsi qu'il [Edmund Gosse] le prétend; mais de «culture européenne», qui comporte une participation des diverses littératures de notre vieux monde, chacune puissamment individualisée. Et seule la particularisation de chaque littérature, seule sa nationalisation, permettrait l'eupéanisation de la culture»: *Journal*, I (1887-1925), ed. Éric Marty, París, Gallimard, 1996, p. 965 (entrada 9 octubre 1916). Sobre les relacions entre cultura i literatura a l'Europa d'entre les dues guerres mundials, vegeu Pasal DETHURENS, *De l'Europe en littérature. Création littéraire et culture européenne au temps de la crise de l'esprit (1918-1939)*, Ginebra, Droz, 2002.

Hitler—: «Les forces spirituelles dont s'est formée et ordonnée la France portent cet autre nom de civilisation méditerranéenne, seule formule qui condense dans ce creuset marin les divers éléments d'Orient et d'Occident, fixés par l'hellénisme puis par la romanité, la latine et la chrétienne, enfin par le gallisme».⁴⁰ Aquest és, en part, el context ideològic del Congrés Mediterrani que té lloc a Mònaco, del 31 d'octubre al 2 de novembre de 1935, sobre els principis d'un humanisme mediterrani.⁴¹ El Congrés reuneix francesos (molts provençals), italians, grecs, hispànics, belgues, jueus, orientals i cristians del Líban (vegeu alguns dels protagonistes en la caricatura reproduïda més endavant).⁴² En el *rapport* general presentat per Jean-Desthieux s'explica —de manera una mica caòtica i vaga— el propòsit del Congrés de retornar a un humanisme integrador en el qual participessin les cultures semítiques, cristianes i islàmiques en la mateixa qualitat que la cultura grecollatina, com també d'integrar cultures modernes i antigues per avançar envers la construcció d'una Universitat Mediterrània, per un ensenyament científic pròpiament mediterrani i per un ensenyament modern de l'humanisme clàssic. El guiatge de la Budé prenia en aquest discurs una significació especial, però també l'ideal de la Societat de Nacions, el paper tutelar de l'Académie Française, i els noms de Mistral, Paul Adam (autor de *Fraternité latine* i de *Le Chant de la Méditerranée*), Philippe de Zara (*Autour de la mer latine*), Hippolyte Taine (determinisme del *milieu* i de les races mediterrànies), i un seguit de teòrics francesos de l'humanisme llatí, com Gabriel Audisio (*Jeunesse de la Méditerranée*), Albert Thibaudet (*Mis-*

⁴⁰ «Renovation française: Le sort de la France est lié au sort de la Civilisation Méditerranéenne» (C'est en remontant vers nos sources que nous retrouverons le secret d'une jeunesse nouvelle), *Comoedia*, 11 abril 1934, pp. 1 i 3; com a secretari de l'Association Guillaume Budé, Jean Malye escriu a Gabriel Boissy una carta (París, 12-04-1934) donant-li ple suport: «Vous savez bien que, quoique nous soyons peu de chose, nous marchons avec vous». Fons Boissy de la Bibliothèque Méjanès.

⁴¹ Vegeu, al Fons Estelrich de la Biblioteca de Catalunya, els informes «Conferencia Mediterránea. Notas sobre este proyecto» (4 folis mecanografiats), «El Congreso Mediterráneo a Mónaco, 30 octubre – 2 noviembre 1935» (4 folis), «Memòria sobre l'assistència al Congrés Mediterrani» (3 folis), un full de despeses i la conferència llegida, «Un Congrès Mediterrani» (4 folis), la qual va ser radiada la nit del 4 de novembre de 1935. Vegeu també Estelrich, «Un Congrès Mediterrani [Durant les curtes vacances de Tots Sants s'ha reunit a Mònaco un grup d'humanistes amb l'objecte d'estudiar les condicions d'un ensenyament mediterrani]», *La Veu de Catalunya*, 23 novembre 1935.

⁴² Aquest és el tema formulat per Louis Bertrand, president de l'Acadèmia Mediterrània de Mònaco, amb el desig de centrar-lo en la preponderància de la cultura grecollatina i en la unió de la llatinitat, propagadora de l'antic humanisme i fonament de la civilització mediterrània. Bertrand és autor d'una *Anthologie des poètes méditerranéens contemporains*.

tral ou *La République du Soleil*), Jean Rivain, Camille Mauclair (*Au soleil de la Provence*), Ferdinand Bac, Pierre de Nolhac, o Anne de Noailles. Finalment, el *rapport* de Jean-Desthieux invoca el desig de Louis Bertrand, el president del Congrés, perquè el Centre Mediterrani de Mònaco esdevingui el propagador de l'antic humanisme.⁴³

En el rerefons del congrés, com es desprèn de l'informe d'Estelrich, hi havia també una raó econòmica: combatre la crisi de turisme que patia el Principat i atraure un públic d'elit, i és per això que la iniciativa entrava en franca competència amb el Centre Mediterrani de Niça.⁴⁴

Joan Estelrich hi va participar invitat com a president del Consell de Cultura de la Generalitat (càrrec que va ostentar entre 1935 i 1936), acompanyat de Joaquim Casas-Carbó.⁴⁵ Són els dos únics representants peninsulars, la qual co-

⁴³ Vegeu l'Avant-Propos, dins *L'Humanisme et la Méditerranée*. Rapport général présenté au Congrès de 1935 par Jean Desthieux, Mònaco, Académie Méditerranéenne, Cahier IV, 1936, pp. 9-11. El sumari del rapport: I. Débats sur l'Humanisme, II. Sources, III. Le Lien de l'Islam, IV. L'Islam et le Sémitisme, V. Survivances Helléniques, VI. Présences Roumaines, VII. De Beyrouth au Moghreb, VIII. Puissance de la Provence, IX. Humanistes d'Ibérie (A. En Catalogne; B. Au Portugal), X. Pénétrations Méditerranéennes (A. En Suisse; B. En Angleterre et en Allemagne); XI. Radiations Méditerranéennes (A. Une Méditerranée Américaine; B. Une Méditerranée dans l'Hémisphère Austral), XII. Le rôle des Poètes, XIII. D'un Humanisme Méditerranéen. XIV. D'un Enseignement Méditerranéen. XV. Les Latins, la Méditerranée et l'Univers. Al fons Esterlich es conserva el «Discours prononcé au Congrès de l'Humanisme Méditerranéen par M. Jean Desthieux au nom de l'Académie Méditerranéenne le 2 novembre 1935» (36 folis mecanografiats). F. Jean-Desthieux, poeta i humanista, és autor de *L'Évolution régionaliste: Du Félibrige au Fédéralisme*, amb prefaci de Charles Le Goffic, París, Bossard, 1918 (conté un capítol dedicat al regionalisme català, pp. 155-159). Al fons Joan Estelrich es conserva una nombrosa correspondència amb Jean-Desthieux, des de l'any 1920, en què Estelrich s'ofereix com a corresponent de *Le Monde Libre* (*Magazine des Nations*).

Entre els vots expressats al final del Congrés, destaquen: establiment de diccionaris bilingües de les llengües i dialectes mediterranis (amb la col·laboració de l'Association Guillaume Budé, l'Acadèmia mediterrània i totes les societats lingüístiques i literàries del món mediterrani); redacció d'una Història de les civilitzacions mediterrànies, construcció d'una Biblioteca Mediterrània, Atenció a les cultures semítiques, juntament amb la cultura cristiana, potenciar el lloc i els estudis occitans (Pierre Rouquette, en representació *Cahiers du Sud* i *Le Feu*), potenciar la relació entre Académie Méditerranéenne amb les Acadèmies de Damasc i del Caire, l'hebraica de Jerusalem i altres institucions similars; promocionar institucions d'ensenyament mediterrani. Universitat monaguesca. («Voeux du Congrès», informe mecanografiat de 12 folis, Fons Joan Estelrich).

⁴⁴ «El Congreso Mediterráneo de Mónaco», p. 1.

⁴⁵ Joaquim CASAS-CARBÓ (1858-1943) fou dels principals responsables, al costat de Pompeu Fabra, de la campanya lingüística de *L'Avenç* (1890) per a la normativització del català; va publicar, el mateix any 1935, *Del present i del pròxim avenir: Oda a la Federació neo-llatina mediterrània, a la federació europea i a la pau*, Barcelona, Catalònia, obra en la qual dibuixa el quadrilàter

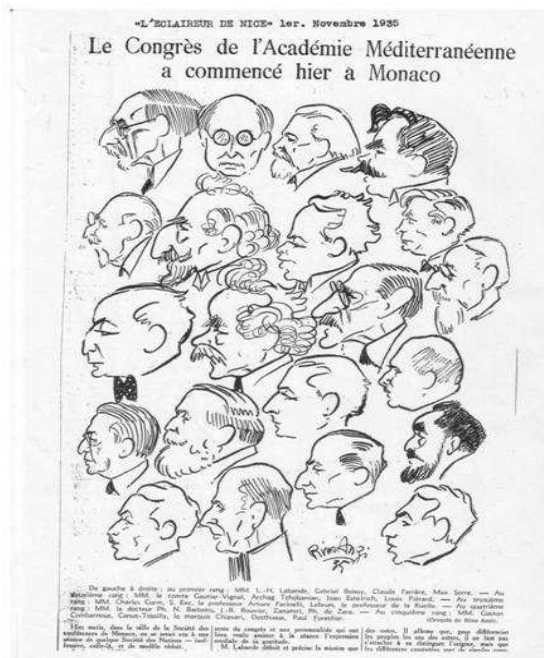
sa va provocar posteriorment un incident diplomàtic.⁴⁶ Estelrich aprofita aquest marc favorable per resituar la qüestió catalana: la zona catalana era presentada, al costat del «foyer provençal», com una zona de cultura mediterrània particularment activa. En la primera jornada improvisa una declaració en què presenta Catalunya com a nou Fènix que reneix de les cendres (havia publicat el seu *Fènix* tot just un any abans). La defineix com un tros de la Romània europea, com un país europeu en la mar Mediterrània —«llac català»—, una terra de trànsit de civilitzacions, intermediària de l'humanisme italià, i insisteix finalment en el moment intel·lectual actual que tendeix a la creació d'un humanisme modern.⁴⁷ En format de comunicació més treballada, dins el bloc d'«Humanistes d'Ibèrie» del Congrés, s'estén en la descripció de Catalunya com a obra de poetes i erudits, insisteix en la connexió Catalunya-Provença-Itàlia en el moviment del classicisme mediterrani —fent al·lusió a l'agermanament de la Fundació Bernat Metge amb la Guillaume Budé— i la situa a l'alçada dels ideals estètics de l'elit europea («Dans la péninsule ibérique —arriba a afirmar— nous représentons devant l'univers le sens de concorde humaine, de suprématie intellectuelle»). Destaca el corrent d'idealisme català i comenta la vinculació amb el feli-

de la Mediterrània occidental —París – Roma – Barcelona (capital) – Alger—, i advoca per la federació neollatina com a base per a la construcció de l'Europa nova. No consta cap parlament seu en les actes i els papers sobre el Congrés. Hi van enviar comunicacions Gabriel Alomar, des de Mallorca, i Agustí Esclasans, des de Barcelona, però no hi van assistir. Lluís Nicolau d'Olivera va excusar l'assistència a darrera hora.

⁴⁶ Vegeu carta del subsecretari d'Estat a Joan Estelrich (15 novembre 1935), en què a partir de la informació sobre el congrés que publica el comte de Romanones al *Diario de Madrid* (el 13 de novembre), li demana explicacions sobre l'absència de representació espanyola. Estelrich escriu a Desthieux (29 novembre), i a banda d'informar-li de la propaganda que ha fet del Congrés a Catalunya i al *Ahora* de Madrid, li demana documentació sobre conferències de Valéry, Ferdinand Bac i sobre les conclusions, es queixa de les informacions esbiaixades de la premsa francesa (suprimint el seu discurs i sobretot les conclusions de les seccions de Lletres i de la subsecció occitana): «Comme conséquence de cela, il a été possible que Mr. Le comte de Romanones, ancien Président du conseil de l'Espagne, aie publié un article sur le journal *Diario de Madrid* se plaignant de l'oubli de l'Espagne dans ce Congrès. Il n'aurais pas pu écrire cela, s'il avait lu une référence à mon discours.- Il s'est plaint aussi de la non assistance des délégués espagnols (castillans). Pour pouvoir lui répondre, je vous prie de m'informer à quelles personnes vous avez invité et surtout à quelles institutions espagnoles (Académies, Instituts de Géographie, etc.). En l'informe valoratiu del Congrés, Estelrich es mostra decebut, pel ressò només francès, i l'escassíssima assistència espanyola (reduïda a presència de persones catalanòfiles).

⁴⁷ *L'Humanisme et la Méditerranée. Congrès de 1935*, Mònaco, Académie Méditerranéenne, Cahier II, 1936, pp. 29-31.

brisme, i les figures de Verdaguer, Maragall i Eugeni d'Ors (cèlebre a França).⁴⁸



Caricatura dels participants al Congrés Mediterrani de Mònaco.⁴⁹

Estelrich també va llegir una conferència radiada en què seguí un guió una mica diferent, per explicar als oients el contingut del Congrés i la necessitat que Catalunya hi fos present, tot fent referència inicialment al desig de Louis

⁴⁸ La intervenció d'Estelrich és reportada, amb extenses citacions, al volum *L'Humanisme et la Méditerranée*, op. cit., pp. 99-103, acompanyada d'aquesta nota final: «On souhaite que les tragiques événements de Catalogne et d'Espagne ne ruinent pas tant de grands espoirs. Mais on frémit en constatant que les plus sanglants exemples nous viennent d'un pays qui a fourni d'humanistes à la civilisation méditerranéenne».

⁴⁹ Caricatura publicada a *L'Éclair de Nice*, 1 novembre 1935. D'esquerra a dreta, a primera fila: L. H. Labande, Gabriel Boissy, Claude Farrère, Max Sorre; a segona fila: comte Gautier-Vignal, Archag Tchobanian, Joan Estelrich, Louis Piérard; a tercera fila: Charles Corn, Arturo Farinelli, Lebrun; a quarta fila: Ph. N. Barbatis, J.-B. Bouvier, Zananiri, Ph. de Zara; a cinquena fila: Gaston Combarnous, Canus-Tossilly, marquès Chiavari, Desthieux, Paul Forestier.

Bertrand de propagació de l'antic humanisme a través de les «féeries latines», per acabar afirmant que Catalunya havia retrobat la seva àncora de salvació «enmig de la civilització hel·lènico-cristiana», i aspirava a recrear-se en «un novell humanisme, que doni una interpretació clàssica del nostre viure modern».⁵⁰

Com a resultat immediat del Congrés, Estelrich és convidat a participar en les tasques del Centre d'Estudis Mediterranis de Niça, pel professor Max Sorre, rector de la universitat d'Aix, que n'era l'administrador, una invitació que no es va arribar a materialitzar mai.⁵¹

5. Budapest (juny del 1936): envers un nou humanisme

En aquest recorregut per l'activitat de l'humanista mallorquí s'intercala un episodi prou divulgat gràcies a la publicació dels *Dietaris: l'Entretien* humanístic de Budapest del juny del 1936, centrat en el paper de les humanitats en la formació de l'home modern, i un altre resultat de l'Institut de Cooperació Intel·lectual presidit per Paul Valéry.⁵² L'extensió que hi dedica en els dietaris parla d'un moment dolç de la carrera humanística del mallorquí. Hem de recordar que el *Fènix o l'esperit de Renaixença* —i concretament gràcies a com hi treballa els conceptes de Renaixença i humanisme— havia aconseguit una difusió de l'especificitat de la qüestió catalana entre els humanistes europeus d'entreguerres. És evident en el cas del comte Hermann Keyserling, com ja s'ha demostrat, però el fet és extensible a altres intel·lectuals de més prestigi.⁵³ A

⁵⁰ ESTELRICH, «Un Congrès méditerrané», *op. cit.*, p. 4.

⁵¹ ESTELRICH, «Memòria», *op. cit.*, p. 3.

⁵² Vegeu Joan ESTELRICH, *Dietaris*, ed. Manuel JORBA, Barcelona, Quaderns Crema, 2012, pp. 165-181 (entrades del 7, 8, 9, 10, 11 i 12 de juny de 1936).

⁵³ És el cas d'E. R. Curtius, que respon així a la tramesa del *Fènix*: «Il va y avoir deux ans ces jours-ci depuis la soirée inoubliable du banquet Carles Riba où je fus votre voisin de table et où j'eus la grande joie de vous entendre parler. Je garde le plus beau souvenir de cette rencontre. C'est pourquoi j'ai été si heureux de recevoir votre lettre et votre *Fenix*. J'ai retrouvé dans votre livre l'enthousiasme spirituel et la flamme oratoire que j'avais pu admirer dans votre parole. Mas j'y ai puisé également une quantité de choses que j'ignorais et qui me font mieux comprendre votre Renaissance et par là mieux sympathiser avec elle. Il est passionnant de revivre à travers vos analyses cet élan national si prodigieux et si complexe de la Catalogne et surtout d'en saisir les différences spécifiques d'avec les nombreux risorgimenti qui se sont produits depuis cent ans. L'événement catalan me paraît unique par le fait qu'il se double d'un réveil humaniste. C'est par là, en effet, qu'il est «supra-catalan». Mais un autre trait distinctif ne me paraît pas moins intéressant: c'est le fait de l'affinité double et généreusement proclamée avec l'idéalisme allemand aussi bien qu'avec l'historicisme italien - avec l'inquiétude nordique aussi bien qu'avec la vision lumineuse du Midi.

Budapest es retroba amb personatges ja coneguts, com ara Salvador de Madariaga (l'altre representant espanyol a l'*Entretien*), Jean Piaget (a qui havia conegut a Barcelona quan hi va fer una conferència), l'amic Paul Valéry, Vincenzo Ussani (amb qui va coincidir a Nimes), Johan Huizinga (amb qui parla sobre Ortega y Gasset), Viggo Brøndal (a qui havia conegut a París a casa de Marouzeau), d'altres amb qui havia coincidit a la Societat de Nacions, i té, a més a més, l'oportunitat de conèixer Karel Čapek, Georges Duhamel o Thomas Mann, a qui convida a donar una segona conferència a Barcelona, on ja havia estat el 1929. Dels *Dietaris* obtenim la impressió que Estelrich viu en un estat eufòric, perquè reprèn el fil humanista de projecció exterior, i pels aplaudiments que recull a la conferència, però la intervenció que hi fa és un producte francament pobre. Poc preparada, com reconeix en el mateix dietari, es tracta d'un discurs fragmentat i sincrètic, en què en teoria es proposava establir les condicions del nou humanisme. Salta de la crisi espiritual de la postguerra a la crisi cultural per la desafecció respecte de les humanitats grecollatines, i explica vagament com s'hi ha respost des de Catalunya amb la instauració d'un nou humanisme que posava en contacte l'home modern amb les humanitats grecollatines, sense esmentar, sorprenentment, el nom de la Fundació Bernat Metge.⁵⁴ La intervenció a Budapest, val a dir, reflecteix un punt d'inflexió en les re-

Il y a là une possibilité, un germe de synthèse qui fait rêver à des horizons infinis" (carta de 4 d'abril de 1934). Fons Joan Estelrich de la Biblioteca de Catalunya. Ernst Robert Curtius va pronunciar una conferència al Seminari de Pedagogia de la Universitat de Barcelona, el 9 d'abril de 1932: vegeu-ne el resum dins Albert Esteruelas i Teixidó, «El sentit de l'humanisme – The meaning of humanism», *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, núm. 9-10 (2006-2007), pp. 336-345. Vegeu també Ernst Robert CURTIUS, *Crisi de l'humanisme*, ed. i introd. Antoni MARTÍ MONTERDE, trad. Marc Jiménez Buzzi, Girona, edicions de la ela geminada, 2012.

⁵⁴ *Vers un nouvel humanisme* [Interventions aux Entretiens] V. Brøndal, K. Čapek, A. Dopsch, G. Duhamel, A. Eckhardt, J. Estelrich, O. Halecki, J. Hankiss, Henri Bonnet, D. von Hildebrand, Dr. Homan, J. Huizinga, J. Huszti, M. Ibrovac, J. Imbre, Archiduc Joseph, Sir R. Livingstone, S. de Madariaga, J. D. De Montenach, Th. Mann, U. Ojetti, G. Opreco, J. Piaget, A. Rohn, A. Szentgyorgyi, Cte Teleki, R. Tyler, R. Tyler, Mme. de Tormay, V. Ussani, Mlle. Vacaresco, Dr. Winckler, B. Zolnai, Paul Valéry. París, Société des Nations. Institut International de Cooperation Intellectuelle, 1937. El congrés es dividia en els sis àmbits següents: 1a. La définition des humanités. 1b. L'homme dans la civilisation gréco-romaine. 1c. Le rôle historique des humanités classiques. 1d. Les éléments encore vivants des humanités classiques. 2a. Le rôle de la littérature et des langues. 2b. Possibilités d'un humanisme contemporain. El discurs d'Estelrich, titulat «De la possibilité de définir un humanisme contemporain», a les pp. 177-181, se situava en aquest darrer àmbit. També es recullen altres intervencions seves en altres àmbits, a les pp. 34-36, 94-100, 127-133. Paul Valéry presideix aquest *Entretien* que el Comité des Lettres et des Arts de la Societat de Nacions havia demanat de preparar a l'Institut International de Cooperació Intel·lectual. Les sessions van tenir lloc del 8 a l'11 de juny de 1936. Al fons Joan Estelrich de la Biblioteca de Catalunya,

lacions entre l'intel·lectual mallorquí i Francesc Cambó, com ens deixen entreveure els *Dietaris*.⁵⁵ Estelrich vol prendre volada autònoma, i no parla en nom ni d'Espanya, ni de Catalunya, ni de Mallorca, ni d'un partit, ni de la cultura per a la qual treballa: parla estrictament en nom d'ell mateix, de la seva acció personal.⁵⁶ En l'informe corresponent —en el qual sí que esmenta el nom de la Fundació— deixa ben clar que s'adreça a un públic de no especialistes («els filòlegs, humanistes i educadors ja estan convençuts») per defensar les humanitats clàssiques i fixar el concepte d'humanisme i la seva utilització en la formació de l'home modern. El que hi fa, en realitat, és preconitzar un seguit de mesures vagues sobre les humanitats actuals i la cultura moderna, esbossant pedestrement un programa d'educació per a l'home actual i enllaçant un seguit de definicions poc precises sobre l'humanisme i sobre l'«humanisme de renaissance» —«Toute renaissance, et, en conséquence tout humanisme authentique, est un faisceau croissant d'initiatives»—, el qual, segons ell, ha de ser totalitari i s'ha de traduir en un sentiment, una voluntat i un programa pedagògic. A pesar de l'apassionament mostrat als *Dietaris*, Estelrich projecta a Budapest una versió força frívola del programa humanista que havia anat encarrilant, acompanyant la tasca de la Bernat Metge. La qüestió catalana que tant havia contribuït a divulgar en fòrums selectes, queda aquí diluïda a favor d'un discurs cosmopolita, elitista i «totalitari», impregnat d'un cert ressentiment.

vegeu també «L'Entretien» de Budapest sobre l'humanisme. Interview amb el Sr. Joan Estelrich». 6 folis mecanografiats. Fons Joan Estelrich de la Biblioteca de Catalunya. No tinc constància de la publicació d'aquesta entrevista. Conté un resum de les conclusions del seu discurs: «Tot humanisme modern no ha d'ésser retòric; no pot tampoc limitar-se a una sola civilització; ha de tenir per objectiu l'exaltació del tipus home; ha d'accentuar la qualitat, la individualitat i els valors de l'ànima; ha de realitzar harmoniosament, en els seus objectius pedagògics, la totalitat de l'home actual». I el resum de Béla ZOLNAI, «Humanisme ou nationalisme? L'Entretien de Budapest sur la Cooperation intellectuelle», *La Nouvelle Revue d'Hongrie*, novembre 1936, pp. 454-460. Segons aquest report, «Estelrich, fougueux et toujours prêt à l'explosion, esquisse une histoire de l'humanisme liée aux tribulations de la liberté et porta une accusation contre les intellectuels allemands qui —sauf un exemple glorieux actuel— n'ont pas su résister à la dictature» (p. 457).

⁵⁵ «Reflexions sobre Cambó: vint anys de lleialtat i fidelitat, els vint anys millors de la vida lliurats a ell i a les seves obres i iniciatives, em donen pobresa, desconsideració i una amistat molt precària: no puc fer-hi res. – Tothom té dret a viure la vida que és capaç de viure»: *Dietaris*, *op. cit.*, p. 165 (entrada de 6 de juny de 1936, des de Stuttgart i Munic, camí de Budapest).

⁵⁶ Vegeu *Vers un nouvel humanisme*, *op. cit.*, p. 94; *Dietaris*, *op. cit.*, p. 169; «L'«Entretien» de Budapest sobre Humanisme», *op. cit.*, p. 2.



Exemplar del diari *Budapesti Hírlap*.

6. Conclusió: la conferència de Marsella (abril del 1936)

Per acabar d'arrodonir la projecció internacional de l'humanista en temps convulsos, té interès que ens aturem en una intervenció que Estelrich féu pocs mesos abans de la trobada de Budapest, com a conferenciant convidat per la Société d'Études Philosophiques de Marsella. Porta per títol «La décadence et la renaissance d'un peuple et de sa culture», i representa una síntesi del seu pensament com a humanista, al voltant del concepte de «renaixença».⁵⁷ Presen-

⁵⁷ «La décadence et la renaissance d'un peuple et de sa culture». Conferència de Marsella, del 25 d'abril de 1936. 45 folis mecanografiats (tres còpies), la primera amb l'ordre dels temes: 1. La décadence et ses causes: thèse de Burckhardt. 2. Le fait des renaissances. 3. Les renaissances comme initiative. 4. La renaissance et le souvenir. 5. La renaissance comme rachat du passé. 6. La restauration et l'assimilation. 7. La renaissance comme action des élites. 8. Renaissance et puissance [ratllat]. 9. Renaissance et inquiétude. 10. Renaissance et mémoire. 11. Renaissance, tradition et révolution. 12. Renaissance et énergie. 13. Renaissance et sens de la grandeur. 14. Les résultats de toute renaissance. 15. Classicisme et humanisme. Fons Joan Estelrich de la Biblioteca de Catalu-

tat per Gaston Berger, i davant d'un auditori ple a vessar entre el qual es trobava l'amic Marcel Brion, hi parla de la visió historicista del fet cultural català, entès com a sistemes de renaixences, en el context de la vitalitat mediterrània; de la Renaixença vista com a llevat humanista i classicista —i de l'humanisme classicista vist com a model hegemònic—, i de l'aplicació del concepte Renaixença a la iniciativa i al progrés cultural —a la manera de Keyserling, com ho explicava al *Fènix*—. Tot esplaïant-se en la interpretació personal de la història viscuda, imbuït de la noció d'*élan vital* de Bergson, Estelrich hi afirma el valor de la memòria, perquè sense memòria, creu, no hi ha continuïtat, ni història, ni cultura, ni humanisme, i és per això que l'humanisme és essencialment conservador, antirevolucionari. En aquest procés de repensar la tradició vivent, de «rachat du passé», el cas de la Renaixença catalana és, segons ell, molt instructiu. Així, juga amb el paral·lelisme entre Catalunya i la Provença sobre la base de l'herència comuna de la cultura grega, i —sempre aprenent de la lliçó grega— defineix la Renaixença com a acció de les elits. Desfilen per la conferència el vitalisme de Nietzsche i d'Emerson; Stendhal; Proust i Bergson; renaixença i futurisme; l'idealisme alemany (de Fichte, Schlegel, Novalis), Goethe i Holderlin, per apel·lar finalment a la Renaixença i a l'humanisme com a camí per a la compleció de l'home per la cultura.

Tota Renaixença, conclou, es tradueix en humanisme; contra el caos i la barbàrie, voluntat de civilització, classicisme, ordre i harmonia. Per aquest objectiu va treballar Estelrich tota la vida, al servei de les empreses culturals duradores de Francesc Cambó.